

բաւական դաս չէ եղած ազգերու եւ պետութեանց ի զուր եւ անիմաստ ոգով չկրկնելու հին եւ վրիպած պայքարները որոնք պարտութեամբ եւ ամօթով կը վերջանան միշտ:

Պայքարէն առաջ ինքնավստահութիւն եւ յաղթանակի ապահովութիւն՝ քրիստոնէութիւնն է միայն որ ունի, ըլլայ հուրի, ըլլայ սուրի, լեռներու եւ անապատներու մէջ թէ երկրիս խորերը գետնադաժմաններու եւ խոր վիրապներու ճոցը:

Եւ այդ մենաշնորհը երկնքի խոստումն է որ դարերու եւ ազգերու անցքին՝ միշտ կը մնայ անխախտ եւ անյաղթ՝ ինչպէս զայն խոստացողն ինք:

Հայ գրի մեծագոյն փառքը մեր գրականութեան մէջ է, որ զոյգ մեր ցեղի աննշուկուն նկարագրին՝ ի գին ամէն զոհողութեան՝ կ'ապրի միշտ. եւ այդ է ուրախալին:

Տխուր հոգեբանութիւն մը՝ որուն վրայ ծանրացանք՝ բարեբախտաբար ընդհանուր գիծը չի կազմեր մեր գրականութեան, այլ լոկ հրապարակագրութեան մէջ է որ կը ներկայանայ որպէս խժածայն լար մը, եւ որ անգիտակցօրէն կ'աճեցնէ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մէջ եռեփուն վիճակը արդի ընկերական շարժումներուն:

Ուրիշ առթիւ թողլով Մայր հայրենիքի գրականութեան վերլուծումը, հոս պարզապէս կ'ակնարկենք գաղութահայութեան գրական վիճակին՝ որ իր ապրած միջավայրին ելեւէջներուն հետ կ'ալեկոծի ճակատագրականօրէն, գաղափարականը տնտեսականին չափ:

Յրանալի մէջ իշխող գիծը վէպն ու շարժանկարն էր. անկայուն երկրորդէն վերջ կը շարունակէ առաջինը. որպէս նմոյշ պիտի յիշենք Տիկ. Պ. Բարսեղեանի պատմութեան ներքէն հայ խելակներու անձանօթ ափերու վրայ ինկած «Փոթորկէն վերջ» ինչպէս պատշաճօրէն կնքած է հեղինակը իր գրքի ճակտին:

Մեր թուղթիկ արշաւին մէջ կը տեսնենք Պարսամեան Եղբարց «Կեանք եւ արուեստ»-ը որ զօրեղ ճիգ մըն է ճաշակներ տալու հին ու նոր դէմքերէ, որուն հետ Ս. Փրկիչ Ազգ. Հիւանդանոցի տարեցոյցը զգալի պակաս մը կը լեցնեն: Վերջինիս մէջ ալ թանկագին փունջ մը կայ մեր անցնող մեծ դէմքերէն, որուն համար իսկ հրապուրիչ է Պ. Թ. Ազատեանի խմբագրած այդ հատորը ինչպէս իր Կոմիտաս Վ. ի կենսագրականը: Զօհրապի «Ծանօթ դէմքեր ու պատմութեանքներ»-ը ուժեղ էջեր են մեծ վիպագրին, ուր քերթուածներու բաժինը աւելի յիշատակ մ'է՝ նախատակին քան գրական էջեր. մինչ Սիտալի եւ Կառվարենցի քերթողի աստղը փայլուն է իրենց նոր գործերով:

Պարբերականներու մէջ «Մնասիրտ»ը իսկապէս լայն եւ խոր էջեր կու տայ հայ գրական եւ գեղարուեստական հիւղին. բանաստեղծութիւն, վէպ, թատրերգութիւն համեմունք են արուեստի նմոյշներով: Զօպանեան՝ հին վարպետ հայ Գրականութեան՝ մեծ դերը մը կը կատարէ անով, եւ մեծ զոհողութեամբ: — «Հայրենիք» երբեմն խոր ուսումնասիրութիւններ կու տայ, սակայն վէպն է որ հոն կ'իշխէ՝ Համաստեղով, Զարեանով. որոնց քով պէտք է յիշենք Օշականի իր «Մնացորդաց»ով «Յուսաբեր»ի մէջ: — «Կոչնակ» հայ ընտանիքին կը ծառայէ առանց յաւակնութեանց, ջանալով խորհուրդ եւ ուղղութիւն տալ գրական նշոյլներու հետ կանոնաւոր լրաբաժինով: — «Սիոն» հետզհետէ կը զրտուի, կ'ուճանայ աւելի բանասիրական ձգտումով: — «Հանդէս Ամսօրեայ» կը արպտէ միշտ, առանց պրծելու Եղիշէի հարազատութեան հարցէն, որ զինք կը տանջէ:

Այս համայնապատկերին մէջ ցայտուն երեւոյթը Կ. Պոլսի գրական զարթումն է, շնորհիւ երիտասարդ գրիչներու որոնց մէջ կը փայլի Պ. Թ. Ազատեան՝ որուն շունչը գաւառինն է եւ ոճը յստակ՝ Ալին ջուրերուն պէս: Հայ մամուլը հաճոյքով ողջունեց «Արեւելքի գրական կիսամեան» ու անոր կողքին կը ծլին «Զարթօնք» ու «Արձան» համեստ քայլերով: Մինչ «Հայ Կին» իր սեռին եւ «Հայ Խօսնակ» իր տաճարին գը կը շարունակեն հնչեցնել միշտ գրական ճաղիկներու բուրումով խառն:

Հ. ԵՂԻՍ ՓԵՃԻԿՅԱՆ

Հ. ԱՐՍԷՆ ՍՈՒՔՐԻ

(Ծնւալ 1851 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 6 - ՎՊՃ. 1882 ՕԳՈՍՏՈՍ 7)

Ինչպէս ասուպ մը՝ որ յանկարծ կ'եւրեւի ու կ'անհետանայ, կամ ինչպէս զարնանային պայծառ առաւօտ մը՝ որ հազիւ ծագած կ'ամպոտի ու կը նսեմանայ, — այսպէս ալ Հ. Արսէն Սուքրի կեանքը:

Շատ քիչերուն ծանօթ է անոր անունը. շատ քիչերը տեղեակ են անոր տաղանդին ու գրական գործերուն, բաց ի սակաւ բանասէրներէ՝ որոնք առիթ ունեցած են կարդալու «Բազմավէպ»-ին մէջ անոր յուսածները եւ թարգմանութիւնները: Եւ յիշուի, այն քիչ տարիներու շրջանին որ ապրեցաւ՝ ինչպէս կրնար արտադրել գրական այնպիսի երկեր, որոնք անմահացնէին իր անունը: Այո՛, շատ մեծ եւ փայլուն ապագայ մը կը խոստանար. բայց միթէ լոկ յոյսերը եւ խոստումները բաւական են մեծ ընել մարդ մը՝ առանց գործերու եւ արդիւնքներու: Եթէ անոր կարճատեւ կեանքէն դուրս հանենք մանկութեան եւ ուսանողութեան շրջանը, — երբ միտքը՝ զարգանալու եւ ձեւանալու ճիգերու մէջ՝ անդադար վերելք մ'է որ կ'ընէ դէպ ի բարձրերը, որով կ'իւրացնէ եւ կ'ամբարէ աւելի քան թէ կ'արդիւնաւորէ, — քանի՞ տարի կը մնար իրեն արտադրելու: Եւ մտածել որ ան՝ իր երեք վերջին տարիներուն, — երբ միտքը բաւական հասուն ու բեղուն, սիրտը՝ եռուն ու զեղուն, գրիչը՝ սահուն ու ճկուն, — կը պատրաստուէր աւելի լայն եւ նոր հորիզոններ բանալ իր գրական գործօնէութեան առջեւ, եւ անա՛նողօր հիւանդութեան մը զաւրուամբերուն մատնուած եւ յուսոյ խաթարիկ նշոյլներէ որորուած, յետին ճգնաժամի պայքարն էր որ կը մղէր, մինչեւ որ հասաւ մահը յեղակարծ՝ փշրեց անոր զեղեցիկ ապագան եւ մեր յոյսերը: Եւ երբ պիտի կարենար մեծ տեղ մը գրաւել մեր ազգային գրական պատմութեան մէջ, եւ

անով անմահանալ՝ ինչպէս շատերը, այսօր հազիւ թէ կը յիշուի անունը: Եւ սակայն, 5-6 տարիներու շրջանին՝ որ ապրեցաւ իր ուսանողութեան շրջանէն վերջը, ինչ բեղմնաւոր եւ արգասաւոր գործօնէութիւն, ինչ տենդոտ եւ մոլեգին նուիրում մը ճիգերու եւ ուժերու իր սիրած հայկական ուսումնարան, որոնց անձնատուր հոգեւին՝ հրատարակեց աւելի քան 5-6 գրական լուրջ եւ կարեւոր երկեր՝ ինքնագիր կամ թարգմանութիւն, որոնք արդէն գուշակել կու տան՝ թէ ինչքն պիտի կրնար արտադրել այնպիսի կարող եւ զարգացած միտք մը: Ո՛ր թողունք անոր այնքան հմտալից յօդուածները՝ բոլորն ալ ազգային գրականութեան եւ պատմութեան նուիրուած, որոնք կրնային հատորներ կազմել, որոնցմէ օգտուեր է նոյն իսկ մեր հմուտ եւ բազմարդին Հ. Գ. Զարբհանալեան իր «Հայկ. թարգմանութիւնք նախնեաց» եւ «Հայկ. Գալուսթեան պատմութիւն» գրքերուն մէջ: Նկատելու ենք դարձեալ անոր անձնուէր եւ թանկագին մշտական աջակցութիւնը «Բազմավէպ» թերթին խմբագրութեան եւ վանքիս տպարանին մէջ լոյս տեսած հրատարակութեանց, — ինչպէս նաեւ այն բազմաթիւ դասախօսութիւնները Ս. Ղազարու վանքին եւ Ս. Ռափ. վարժարանին մէջ, որոնք անոր ուսմանց ժամերուն մեծագոյն մասը կը սպառէին: Ասոնց վրայ աւելցնելու է անոր բազմաթիւ ձեռագիր ուսումնասիրութիւնները, հաւաքումները, ծանօթագրութիւնները, եւն., որոնցմէ կարելի է զաղափար մը կազմել, թէ այդ երիտասարդ Սիւթարեանը ինչ ծանր, ահագին եւ սպառիչ գործօնէութիւն մ'ունեցած է այդ հինգ տարիներու շրջանին, առանց բոլոր մ'իսկ զուլ եւ դադար տալու մտքին ու գրչին, եւ ատկէ հետեւցնել՝ որ եթէ ան ուրիշ 30-40 տարիներ ալ ապրելու բախտն ունենար, ինչպիսի՛ հոյակապ եւ հատորաւոր գործեր պիտի ունենայինք այսօր իր գրչէն:

Մինչեւ այսօր յիսուն տարիներ անցած

են իր մահէն: Այս առթիւ կ'ուզեմ քանի մը տող նուիրել իր յիշատակին, համառօտիւ ներկայացնելով անոր կեանքին քանի մը գիծերը, որքան թոյլ կու տան մանկութեանս յուշերը, և հարեւանցի ակնարկ մը տալ անոր գրական գործունէութեան, մանաւանդ ապագային համար ծրագրած մեծ ձեռնարկին:

Ա

Ան ծնաւ Պոլլիս 1851ին, մեռաւ հոն 1882ին: Մանուկ հասակէն, իբր տասնամեայ, Վենետիկ եկած և հոն անցուցած է բոլոր կեանքը՝ Ս. Ղազարի կղզեկին մէջ: Եւ այսպէս, իբր ջրի շուշան մը, ծլած Վոսփորի ափերուն վրայ, մեծցած՝ ուռնացած Սղբիականի ջրերուն վրայ, այն երկու ծովերուն ծիծաղը և երկնքին կապոյտը ունէր հոգւոյն մէջ, առանց ամպերու, առանց փոթորիկներու: Երջանիկ հոգի, որ սրբութեան և գիտութեան բոյրերու մէջ ապրած ու գործած, աշխարհէ և ազմուկներէ հեռու, սիրտը և հոգին կրծող հոգեբէ ու տագնապնէ գերծ, վանական ու գրական աշխատութեանց նուիրուած, քաղց՝ կտրեց անսայթաք կեանքի լպրծուն ուղին, սէր՝ յարգանք և հիացում միայն վայելելով իրեններէն:

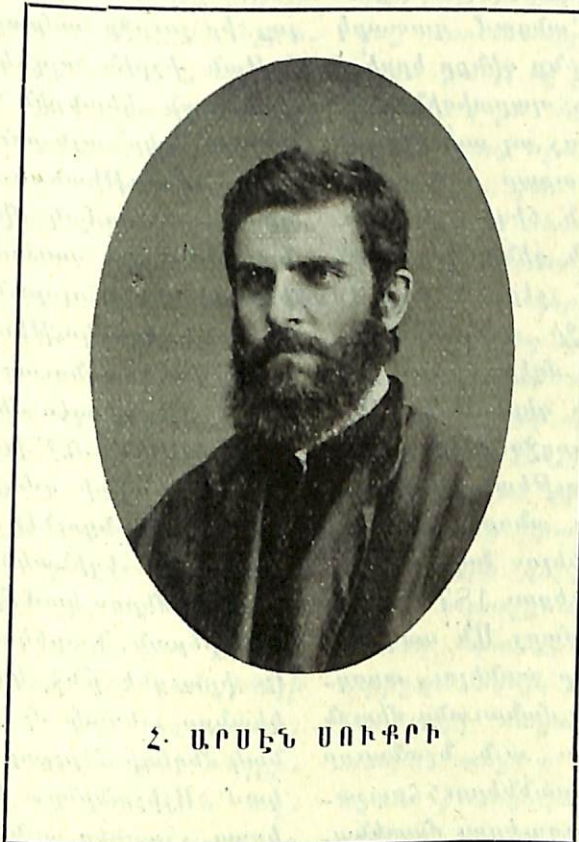
Ան չէր անոնցմէ՝ որ իրենց ներքին կեանքը թողած՝ արտաքին աշխարհով և գործերով կը պարապին, ուսկից յաճախ դառնութիւններ և յուսախարութիւններ կ'ունենան: Գործնական կեանքի յարմարութիւնը չունէր, ինչպէս փառքի՝ աստիճանի և պաշտօններու ո՛չ մէկ ձկտում: Գրչի և մտքի մարդն եղաւ ան գերագանցօրէն, և հակառակ որ թողած չէ մեզի ստուար հատորներ, ինչպէս ուրիշները, սակայն Միաբանութեանս մեծ գէմքերուն մէջ դասուելու արժանիքը և իրաւունքը ունի, և անտարակոյս է՝ թէ մեծագոյններէն մին պիտի ըլլար, Բագրատունիին և Հիւրմիւզին շատ մօտիկ՝ իր հայկաբանութեամբ, և ո՛չ նուազ մեծ քան Չամչեանը և ինծիճեանը՝ իր խոր հմտութեամբ հայ

պատմութեան և հնախօսութեան, եթէ չի գար մահը խզելու այնքան վայրագօրէն անոր կենաց թելը, որով անկարող եղաւ իրականացնելու ամբողջութեամբ իր հսկայ ծրագիրները:

Ամէն բանէ առաջ եղաւ ան ճշմարիտ վանական մը, ուսումնասէր միայնակեաց մը, անզուգական գրագէտ մը, որ զրկած ինքզինքը ամենէն անմեղ և օրինաւոր վայելքներէն, փակուած արեղայի խցիկին մէջ՝ լռիկ մեջիկ՝ հոգեկան ու գրական վայելքներով կը սնանէր, կը պարարէր, նուիրուած անձնովին իր միակ պաշտօնին, այն է՝ վանքիս փոքրիկներուն ուսուցչութեան, որոնք անհուն յարգանք մ'ունէին իրենց աննման ուսուցչին հանդէպ՝ գրեթէ պաշտումի հասնելու ապտիճան: Անոր հոգին՝ մեծ ու վեհ էր, միտքը՝ սուր ու բարձր, սիրտը՝ ճոխ և ազնուական: Ինչ հաճոյք և հրճուանք էր փոքրիկներուս, երբ դասախօսութեան պահուն կը ճոխանար մեր հայ գրականութեան վրայ, — երբ վառվռուն սրտով ու խօսքով կը պատկերացնէր մեզի լոյսերու մէջ՝ մեր Ոսկեդարը, Սահակ և Մեսրոբ, Եզնիկ և Կորիւն, Նարեկացին կամ Շնորհալին, — երբ մեր լեզուին գոհարները ու գանձերը՝ ինչպէս արեւելեան երփներանգ գորգեր՝ կը պարզէր, կը սփռէր առջեւնիս: Ի բնէ սակաւախօս, առիթը ներկայանալուն՝ կ'ըլլար պերճախօս աւելի քան Դեմոսթեն ու Կիկերոն: Եւ ինչ նրբութիւն խօսքերուն մէջ, ինչ կշիռ ու ծանրութիւն դատաստաններուն մէջ, ինչ պերճանք ու ճոխութիւն դարձուածներու, որոնցմով կը գիւթէր՝ կը հմայէր խոյները: Հմուտ էր խորապէս մեր ազգային մատենագրութեան, պատմութեան, բանասիրութեան. սիրող ու հիացող գեղեցիկ արուեստին ու դպրութեան. կիրթ ու ընտիր ճաշակի տէր, ազնուական իր բոլոր զգացումներուն մէջ, օժտուած ամէն գրական ձիրքերով, սնած հելլէն և լատին դասական հեղինակներով: Ձինքը տեսնելուդ՝ պիտի կարծէիր Պլատոնի կամ Արիստոտելի աշակերտ ինքնամիտի, լուրջ, խոհուն, լայն

կատով, խորունկ՝ թափանցող՝ կրակոտ աչքերով, ուսկից բոց կը ցայտէր: Քալուածքը՝ ծանր, բնութեամբ հեզ ու հանդարտ, սակաւապէտ, հետեւող մը Պիլթազորի՝ լռութեան մէջ, հիացող մը Եւկլիդեսի հանճարին՝ բայց ո՛չ անոր արուեստին կամ ուսման, չըլլալով սիրող մը թուական վանական գիտութեանց: Բաց ի հայ լե-

րէն ուսումնասիրելու մեր միջնադարեան պատմիչները, քերթողները, բժիշկները, եւն., — իսկ յունարէնը՝ մայրենի լեզուին պէս կը հասկնար, կը խօսէր ու կը գրէր, յոյն դայեակի ձեռքը մեծցած ըլլալով, ինչպէս ժամանակով Բագրատունին: Միով բանիւ, իստնուրդ մը հայու, յոյնի և ասորւոյ, միացուցած վրան անոնց լաւա-

Հ. Ա. ՐԱՍԵՆ ՍՈՒՔՐԻ

զուէն, — որուն ամէն գաղտնիքներուն տեղակ էր հիմնովին, — կը գրէր ու կը խօսէր անսայթաք իտալերէն ու գաղղիերէն լեզուները, — լատին լեզուին կատարելապէս տիրացած էր, — բաւական գիտէր ու կը հասկնար գերմաներէն և անգլիերէն՝ իրեն լեզուին, ծագումով սիւրիացի ըլլալով, և երբայերէն ալ ուսած էր արդէն աշառաւանդու նաեւ պարսիկ և արաբ լեզուները, որոնք պիտի ծառայէին իրեն լրջօ-

գոյն ձիրքերը և շնորհքները: Այս անօրինակ և գրեթէ անհաւատալի հմտութեան և լեզուագիտութեան անփխտելի ապացոյցը ունինք իր բոլոր թարգմանութեանց, հրատարակութեանց և յօդուածներուն մէջ, զորս պիտի յիշեմ վերջը: Եւ սակայն այս բազմազան և լայնածաւալ հմտութիւնը քողարկուած էր այնպիսի անկեղծիկ և պարզուկ համեստութեամբ մը, որ կ'ափշեցնէր մարդս: Ո՛չ մէկ յաւակնութիւն, ո՛չ մէկ ցուցամոլութիւն, ո՛չ մէկ մեծամտութիւն վարմունքին, խօսքերուն կամ

գրութեանց մէջ: Ընդհակառակն, կը շիկ-
նէր տղու նման, երբ գովեստ մը տրուէր
իրեն: Տեսակ մը մոլութիւն դարձած էր
անոր ուսումնասիրութիւնը: Անկարող էր
ըմբռնել, թէ կեանքին մէջ ըլլայ բան մը
ուսումնէն դուրս՝ որ կարենայ սիրուիլ և
յարգուիլ: Կորսուած կը նկատէր քունի,
հանգստեան, կերակրոյ և ուրիշ կարեւոր
պէտքերու յատկացուած ժամերը: Չափա-
զանցութիւն պիտի չըլլայ՝ երբ ըսենք թէ՝
կեանքին մէջ բոլոր մ'անգամ դատարկ
անցուցած չէ: Տեսած չենք զինքը երբեք՝
ձեռքը առանց գրքի՝ ո՛չ պարտիզին մէջ,
ո՛չ քաղաք երթալուն և ո՛չ ալ ամառնային
արձակուրդին: Բնականաբար այս յարա-
տեւ խոնջէնքը և բուռն ճիգերը չափա-
զանցօրէն տկարացուցին զինքը՝ որ ի բնէ
զօրաւոր և քաջակամ չէր, և այսպէս
խոր արմատ ձգեց մէջը այն անիծեալ
հիւանդութիւնը, որ կը մղէր զինքը ան-
խուսափելիօրէն դէպ ի գերեզման: Այս
պարագային, անոր առողջութիւնը կազ-
դուրուելու և օդափոխութեան առիթ մը
տալու, և միանգամայն անոր ուսումնա-
տենչ փափաքը գոհացնելու նպատակով,
Միւնիք քաղաքը ղրկուեցաւ 1878ին եր-
կար ժամանակի մը համար: Այն սակայն,
փոխանակ օդ և դադար առնելու, առող-
ջութիւնը դարմանելու և մանաւանդ միտքն
ու հոգին սթափեցնելու այն նշանաւոր
քաղաքին ճոխ թանգարաններու հրաշա-
լիքներուն մէջ գնաց սուգուեցաւ մատենա-
դարաններուն խորը, գերմաներէնը կատա-
րելագործելու և նորանոր պրպտումներով
միտքը ճոխացնելու, և հագիւ երկու ամիս
մնալով, փութաց դարձաւ իր բոյնը՝ Ս.
Ղազարի կղզեակը, իր սիրելի գրքերուն
և ուսումներուն գիրկը: Այսքան փարած
էր ան իր վանական կեանքին, այսքան
կապուած իր գրական աշխատութեանց:
Եւ այդ էր գուցէ, որ գերծ պահեց զինքը
կեանքի մրրիկներէն. ապա թէ ո՛չ՝ իր
վառվառն՝ կրակոտ երեւակայութեամբ և
արտակարգ զգայուն սրտով, յոյն ողբեր-
գակ ու քնարերգակ քերթողներով սնած,

կարելի էր միթէ որ չտարուերուէր յոյ-
սերու և երազներու տեսիլներէն, բնութեան
կրքերու ծփանքներէն և հրապոյրներէն
չալէկոծէր: Ո՛չ, կարելի չէր, քանի որ
վանքին նուիրական որմերն իսկ բաւական
չեն կասեցնելու այդ փոթորիկները՝ որ
նեւրա չխուժեն: Սակայն այդ չի նշանակել
թէ կարող ըլլան անոնք նաւարկել հոգի
մը, որ պատասպարուած անառիկ ու ան-
տեղիտալի ամբողջ մը մէջ, կանգնած ըլ-
լայ իր շուրջը ամբարտաւ մը, որուն դէմ
երթան փշրին այդ կոհակները: Ամբողջ
վանական կեանքին սրբութիւնն է, իսկ
ամբարտաւը՝ այն բուռն յարատուէր ծա-
րաւը գիտութեան և ուսմանց, որոնցմով
գրաւուած համակ միտքն ու սիրտը վա-
նականին, կը սաւառնի դէպ ի վեր, դէպ
ի բարձրագոյն ոլորտները հոգեկան և իմա-
ցական գեղեցկութեանց, որոնց մէջ կը
գտնէ միակ ազնուագոյն յագուրդը և վա-
յելը: Եւ այսպէս մեր Սուրբին, սենեկին
միայնութեան մէջ՝ խաղաղիկ, գերաշխար-
հիկ հրճուանքի գմայլումներով յափշտա-
կուած, կ'անցունէր ժամերը իր սիրած
հայ և յոյն հեղինակներով, որոնք կրնային
ըլլալ Հոմերոս կամ Պինդար, Բարսեղ կամ
Ոսկերեան, Նարեկացին կամ Շնորհալիւն:
Եւ իրաւցնէ ինչ կը պակսէր՝ որ անոր
կեանքը տեսակ մը մշտական և ներդաշ-
նակ մեղեդի մ'ըլլար, ինչպէս Հիւրմիւզիքը
կամ Ալիշանինը, եթէ այնքան վաղ
երագ չհասնէր այն մահառիթ հիւանդու-
թիւնը, որ ամէն ինչ խանգարեց՝ վեր ի
վայր ըրաւ:

Սուրբին՝ իր ուսանողական շրջանէն
իսկ քաջ հայերենագէտ, երբ Բագրատուն-
նին 1866ին կ'աւանդէր հոգին, անոր
պանծալի անունը Սրսէն՝ ինքը կը ժա-
ռանգէր, իբր միակ արժանաւորը՝ անթա-
ռամ պահելու այդ անունը և շարունակելու
անոր գործը: Բագրատունիին և Սուրբին
մէջ բարոյական զօդերէն մին էր՝ երկու-
քին ալ խոր հմտութիւնը յոյն լեզուին
զոյգ հայերենին: Երկուքն ալ իրենց բնիկ
լեզուին մէջ կարգացած հելլէն քերթող-
ները և ճարտասանները, անոնց

դարձուածներուն և իմաստներուն այնքան
ընդհանրացած և խորապէս իւրացուցած, որ
գրեթէ յոյնի պէս կը զգային ու կը մտա-
ծէին: Երկուքն ալ ափշեցուցիչ երագու-
թիւն մ'ունէին իրենց աշխատութեանց
մէջ, սուր ըմբռնողութիւն մը, տոկուն յի-
շողութիւն մը: Սակայն ինչ տարբերու-
թիւն երկուքին մէջ. մինչ Բագրատունին,
հոգիւ կազմով, իր խօսքին ու գրութեան
մէջ առնական կորով մը և ուժգին շեշտ
մ'ունէր, — ընդհակառակն Սուրբին՝ նրբա-
կամբ՝ բերնին ու գրչին մէջ յունական
անուշ ծեղծեցումով մը կ'արտայայտուէր:
Առաջինը՝ համակ հուր, բոց ու շանթ էր,
արծուի նման խոյացող միտք մը, զօրեղ
կամքի տէր. երկրորդը՝ շանթին ու կրա-
կին լոյսը միայն ունէր, կշռող՝ դատող՝
թափանցող միտք մը, հեռու տակաւին
միւսին խիզախ թռիչէն՝ բայց ձկտող մը
անոր բարձրութեան, որուն հասնելու գո-
հացումը չունեցաւ դժբախտաբար, թեա-
թափ եղած օրհասէն՝ իր առաջին իսկ
ճախրանքներուն:

Սուրբին ո՛չ միայն հայերենագէտ էր,
այլ և մասնագէտ և հանրագէտ բոլոր հայ-
կական ուսմանց: Այն շրջանին (1875-
1879 տարիներուն), հագիւ դեռ 26-27
տարեկան, Ս. Ղազարի մէջ, անվիճելի
հեղինակութիւն մ'էր՝ հայ լեզուական,
բանասիրական և մատենագրական խնդիր-
ներուն համար, և ո՛ր և է գրութիւն՝ ազ-
գային գիտութեանց պատկանող՝ լոյս չէր
տեսներ վանքիս տպարանէն, առանց կան-
խապէս անոր աչքէն ու գրչէն անցնելու:
Այդ տարիներուն էր նոյնպէս, որքան կը
միջեմ, որ գերմանացի նշանաւոր հայագէտ
Հիւրշման, Սուրբին հայ լեզուի դասեր
առած է Ս. Ղազարի մէջ: Նոյն շրջանին
էր դարձեալ, որ Ճաւայի հայագէտ Կրե-
ստաները՝ պահ մը ազգասիրութեան յան-
գան հայ լեզուի դասընթացք մը հաստատել
հոն, և ասոր համար դիմում ըրին Միա-
բանութեանս՝ որ Միւնիքի բնական հայագէտ
վարդապետ մը ղրկուի իրենց այս նպա-
տակով: Միաբանութիւնս սիրով ընդունե-

լով առաջարկը, Հ. Սուրբին նշանակեց
այդ գործին յարմարագոյնը. սակայն անոր
հիւանդագին վիճակը և ուրիշ պարագաներ
թոյլ չի տուին որ իրականանար այդ գե-
ղեցիկ ձեռնարկը:

Յամառ և անխոնջ աշխատող մը, մա-
նրակրկիտ պրպտող՝ հետազօտող հայ ձե-
ռագիրներուն եւ յիշատակարաններուն,
որոնցմէ կը հաւաքէր, կը քաղէր, կը ցան-
կէր՝ ինչ որ կարեւոր կը տեսնէր իր ապա-
գայ ուսումնասիրութեանց համար: Ունիմ
քովս քանի մը թղթիկներ՝ իր գոհար տա-
ռերով, զորս մասունքի պէս կը պահեմ,
որոնց վրայ նշանակուած են իր դիտողու-
թիւնները, կամ ցանկ մը բառերու և ա-
նուններու, տեսակ մը գրական ատաղձ,
զորս կը յուսար ճոխացնել յաջորդա-
բար, օր մը կերտելու համար անոնցմով
այն հոյակապ գործը, «Հայկ. Հանրագի-
տակ—բառարան», որ պիտի ըլլար յաւեր-
ժական կոթող մը իր անուան և Միաբա-
նութեանս: Բայց, եղիւ, ան չափազանց
քիչ ապրեցաւ՝ իրականացնելու համար իր
այդ սիրուն երագը:

Կեանքին վերջին տարիներուն, բոլոր
ուշն և ուրուշը սեւեռած ներսը, իբր ան-
գիտակ արտաքին աշխարհին, կը թուէր
ուրիշ լաւագոյն՝ հեռաւոր ոլորտներու մէջ
թափառիլ մտքով: Անհոգ՝ անփոյթ իր
անձին, անշուք ու պարզուկ, հալումաշ
եղած հիւանդութենէն, հին ճգնաւորի հո-
գին էր՝ որ կը կրէր մէջը: Բայց գոհու-
թեան ժպիտը անպակաս էր դէմքէն, տխուր՝
մեղաւաղձիկ ո՛չ մէկ բան: Ի բնէ լուսէր,
բայց ո՛չ նուազ կատակաբան ու զուար-
ճախօս, մանաւանդ երբ քիչ մը չարաճճի
ու երկդիմի ակնարկներով և բառախաղե-
րով համեմելով խօսքերը, շէն ու զուարթ
կը բռնէր ընկերութիւնը: Սակայն երթա-
լով կը նուաղէր անոր կեանքին հիւթը,
նման առկայծող ճրագի մը, զոր վառ պա-
հելու և արծարծելու ամենէն գուրգուրալի
և գորովոտ ճիգերը կ'ընէին մեծերը և ըն-
կերները. բայց ի դժուր: Հարկ էր որ փոխէր
միջավայրը, ծծած օդը, ապրած կեանքը.
հարկ էր որ նոր՝ լայն հորիզոն մը բա-

ցուէր դիմացը, և ասոր համար ուրիշ ինչ լաւագոյն տեղ՝ քան Պոլիս, ծննդավայրը, Վոսփորի ծիծաղկոտ ափանց վրայ, որուն կենսունակ ու կազդուրիչ օդը աղօտ յոյս մը կու տար՝ թէ ո՛չ բոլորովին բուժուելու՝ գոնէ քիչ մ'աւելի երկարելու անոր կեանքը: Մեկնեցաւ Պոլիս 1879ին, իր հետ տանելով ամենուս յոյսերը և մաղթանքները՝ կազդուրուելու և վերադառնալու վենետիկ: Հոն ի սկզբան՝ օգտւում էր հետեւանքով և սիրելիներուն տեսութեամբ՝ ապաքինութեան նշաններ և յոյսեր տուաւ, և կը շարունակէր իր ուսումնական աշխատութիւնները, ինչպէս կը կարգանք 1881 տարւոյ «Բազմավէպ» ին մէջ իր «Հայ բժշկութեան պատմութիւն» գրութիւնը, որ առաջինն էր ուրիշ շարք մը յօդուածներու, ինչպէս կը խոստանար ան. բայց դժբախտաբար ընդհատուեցաւ՝ թերի մնաց այն, 1882 տարւոյ Օգոստոս 7ին փոխելով առ Աստուած, խոր սուգով և ցաւով համակելով Միքիթարեան Ուխտս և իր բոլոր ծանօթները և սիրելիները, և խորենացոյն ըսածին պէս, «մահկանացու ծնեալ, անմահ զիւրն յիշատակ եթող»:

Բ

Սուքրիին մեզի թողած «անմահ յիշատակն» են՝ իր հետեւեալ գրական գործերը.

- 1) Բազմավէպ հմտալից և շահեկան յօդուածները «Բազմավէպ» ին մէջ լոյս տեսած, 1873-1881 տարիներուն, բոլորն ալ ազգային մատենագրական խնդիրներու վրայ.
- 2) Քանի մը յոյն քերթողներու թարգմանութիւնները, գրաբար լեզուով և ոտանաւոր, նոյնպէս լոյս տեսած «Բազմավէպ» ին մէջ, բաց ի Եւրիպիդեսայ «Սփերսաւորը» ողբերգութենէն, որ առանձին հատորիկով ալ հրատարակուած է.
- 3) Նախնեաց քանի մը գրութեանց կամ թարգմանութեանց հրատարակութիւնը, հըմուտ ներածութեամբ, ծանօթագրութեամբ և ուղղագրութեամբ:

Ասոնցմէ դուրս ունի
4) Քանի մը հովուական Գեղօնք կամ Տաղերգութիւնք Քրիստոսի ծննդեան և Յայտնութեան տօներուն առթիւ.

5) Գաղղիերէն-հայերէն մեծադիր և ստուար բառարան մը, որ թերի մնացած է հեղինակին վաղահաս մահուամբ.

6) Բազմավէպ ուսումնասիրութիւններ, հաւաքումներ բառերու և անուններու, ծանօթագրութիւններ, սրբագրութիւններ, եւնի, իբր գրական ատաղձ կամ նախապատրաստութիւն իր ծրագրած «Հայկ. Հանրագիտակ-բառարան» ին, ինչպէս նաեւ նոր ըննական հրատարակութեան «Հայկազեան Բառարան» ին և նախնեաց գրքերուն և թարգմանութեանց:

Ասոնց վրայ համառօտիւ պիտի խօսիմ, ցոյց տալով հեղինակին ինչ ինչ նոր և կարեւոր տեսութիւնները, և անոր խոր և ընդարձակ հմտութիւնը ազգային մատենագրական-բանասիրական խնդիրներուն:

1873 թուականին, երբ լոյս տեսաւ «Բազմավէպ» ին մէջ «Ս. Բարսեղ և իր երկասիրութիւնք» վերնագրով յօդուած մը «Ս. Ս.» (Սրսէն Սուքրի) ստորագրութեամբ, Ս. Ղազարի լոկի կամարներուն ներքեւ ափշութեան և զարմանքի հօծելով մը լսուեցաւ. ո՛չ ոք կրնար հաւատալ, թէ տակաւին երիտասարդ ուսանողի մը գրիչը կարող ըլլար այնպիսի լուրջ և ներհուն յօդուած մը արտադրել: Կատարեալ յայտնութիւն մը և անակնկալ մը ամենուն համար: Յօդուած մը՝ երեսուն մեծադիր սիււմարներէ բաղկացած՝ մանր տառերով, որ կրնար հատորիկ մը կազմել: Եւ ինչ զարմանալի հմտութիւն հայ և յոյն լեզուներու, ոճ, ինչ ինքնատիպ, սահուն և հմայիչ ինչ բեղուն գրիչ և ինչ գմայլելի արուեստ գրութեան: Հոն՝ հայ և յոյն պատմիչներ և Ս. Հայրեր, — Պրոքսերեսիոս հայկազնի, Նազիանզացի և Ներսէս Պարթեւ, Եսիդոս ու Քսենոփոն, — կու գան իրենց ամենէն գեղեցիկ էջերով և սխրալի արարքներով հիացնել մեզ:

Յոյն Ս. Հարց գրուածներուն մէջ նշանաւոր տեղ մը կը գրաւեն Ս. Բարսեղի կեանքացոյ «Վեցօրեայ» ճառերը, ո՛չ միայն իրենց խոր աստուածաբանական հմտութեամբ, այլ նոյն ժամանակի բնական և ուսումնական գիտելեաց գաղափար մը տալով մեզի, և մանաւանդ իբր գոհարներ աստիկեան լեզուին և սրբազան պերճախօսութեան: Բարեբախտաբար մեր հինգերորդ դարու հմուտ՝ հայկաբան եկեղեցականի մը վիճակեր է անոր թարգմանութիւնը, որուն գրչին տակ՝ հայ լեզուն կը մըցի յոյնին հետ իր արեւելեան ճոխութեամբ, և գրեթէ կը գերազանցէ՝ պիտի լսէ՝ եթէ չըլլային հոն ինչ ինչ սայթաքումներ: Սուքրին ազոնցմէ բաւական թուով օրինակներ կը բերէ, որոնցմէ քանի մը հատ կը դնեմ հոս՝ գաղափար մը տալու համար.

Յոյն բնագիրէ կ'ըսէ.

«Սուքր արեգակը կրկնեւ ընդ թմբեր ու մեծայ, մշամ է օդին փոփոխմամ».

«Մոլորակ աստղեր».
«Ո՛չ թէ հակառակ զօրութեամբ բազմութիւնը՝ ամբողջը կ'ըսուի».
«Պառ Ոսեւ (թուում-մեք), որոնց հակիթմերը ամծմունդ եմ».

Հայեր կը թարգմանեն.

«Յորժամ յամալոյ յամալ մտանիցէ և ելամիցէ արեգակն, զհերմակիծ շող՝ ամալն յերկիր առաքելով՝ զխոնարութիւն օդոյն յայտ առնէ».
«Աստղը՝ որ կոչիմ մոլորեցուցիցը».
«Նւ՛ճ զօրութիւն բազմութեամ ջուրց ամղըմդոց էր հակառակ».
«Է միւս եւս թուում՝ որ ի հողմոյ ծմամի».

Ս. Բարսեղ՝ քան ուրիշ ո՛ր և է Ս. Հայր՝ հիացող մ'է յոյն հեթանոս քերթողներուն և իմաստասէրներուն, մանաւանդ Եսիդոսի, Պրոքսերեսի, Քսենոփոնի, եւնի, որոնցմէ յաճախ կ'օգտուի՝ քաղուածներ կամ նմանութիւններ բերելով իր ճառերուն մէջ, և քերթողներէն յիշելու բնականաբար անունները, և քերթողներէն յիշելու ճառերուն մէջ, որոնց խօսքերուն: Ս. Բարսեղ իբր ազգային ծառայող հեղինակներէն՝ մէջ կը բերէ Սուքրին, նախ՝ Եսիդոսի նկարագիրը

առաքինութեան և մոլութեան ճամբաներուն, զոր Բագրատունիին վայել և արժանաւոր լեզուով կը թարգմանէ՝ հայկական չափով, և երկրորդ՝ Քսենոփոնի «Սոկրատեան Յիշատակարանք» գրքէն՝ առաքինութեան և յոռութեան անձնաւորումը, այնպիսի ճարտար և գեղեցիկ ոճով թարգմանուած, որ պիտի կարծուի Ոսկեբերանի Մեկնութեանց յորդորակ մը կարգալ, զոր կը դնեմ հոս Սուքրիին հայկաբանութեան գաղափար մը տալու համար. «Հերակլեայ յարբունս տիոցն ժամանեալ, յորժամ ինքնիշխանը ոմանք թուին դեռահասակըն՝ դառնալ յառաքինութեանն կողմն կամ ի չարութեանն զառաձանել, յերկրայս էր՝ եթէ յոր կոյս գերեսս իւր հաստատեսցէ, և ահա կանայք երկու յաղթահասակը, մին՝ գեղեցիկ տեսանելով և թահասակը, մին՝ գեղեցիկ տեսանելով և ազատաբարոյ, պարկեշտութեամբ զմարմինն զարդարեալ և զտեսանելիս ցածու թեամբ, կերպարանք զգաստը և սպիտակագգեստ, իսկ միւսն՝ հատեալ յօրացեալ ի թանձրամտութիւն և յաղակատանս, և ի թանձրամտութեանն և ի ծարիր, այնպէս շարեալ ի սնգոյր և ի ծարիր, որպէս զի քան որչափն էր՝ ի սպիտակութեան և ի կարմրութեան երկն հարկաթեան և ի վեր քան զչափն ուղղաբերձ նիցի, և ի վեր քան զչափն ուղղաբերձ երեւցի հասակաւ, աչք ընդոստը, և ի հանդերձիցն մանաւանդ փայլեսցէ գեղ նորա, ստէպ ստէպ զաչս զիւրեւ ածէ, գէտակն ունի՝ եթէ իցէ ոք ուրեք յինքն ակնկառոյց, և բազում անգամ ընդ ըստուերս իսկ անձինն պշնու»:

Սոյն յօդուածը ճիշտ է հայ պատմութեան և գրականութեան պատկանող տեղեկութեամբ, մանաւանդ երբ Ս. Բարսեղի լեզուութեամբ, մանաւանդ երբ Ս. Բարսեղի լեզուութեամբ մէջ եղած առնչութեանց և Ներսէս Պարթեւի մէջ եղած առնչութեանց վրայ կը խօսի, և մէջ կը բերէ կեանքի ոյ մեծապատիւ իրաւասութեան տակ զբանտող հայագգի եպիսկոպոսներուն արարքները, որոնք յաճախ բուռն գանգատի և մեղադրանքի առիթ տուած են Ս. Բարսեղին, ինչպէս կը կարգանք անոր թուղթերուն մէջ: Կը խօսի դարձեալ անոր ուրիշ քանի մը ճառերուն և ներքողներուն վրայ, զանազան ժամանակներու մէջ և այլեւայլ

գրիչներէ թարգմանուած, որոնց լեզուին և թարգմանութեան ոճին նկատմամբ սուր դիտողութիւններ կ'ընէ: Անոնց մէջ յատուկ ուշադրութեան առարկայ կ'ընէ «Հայկացի քեզ» ճառը, որ պերճախօսութեան և բարոյական բարձր իմաստներու հիւսուած մ'է, և որուն թարգմանիչը հաւանօրէն Ե-Ձ դարերու անցքի շրջանին ապրած կը համարի, քանի որ կը նշմարուին հոն Ոսկեդարի վսեմ լեզուին վերջին ցուրբը, և կը սկսին երեւիլ հելլենարանութեան առաջին նշանները:

*
* *

Ս. Բարսղի «Վեցօրեայ» ճառերուն տեսակ մը արձագանգ կամ ներշնչում կ'ընայ համարուիլ «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան» քերթուածը, որուն հեղինակն է Գէորգ Պիսիդէս անուամբ Բիւզանդացի սարկաւագ մը, Գրիստոսի Է դարուն, որ աշխարհիս արարչագործութեան հրաշալիքը կ'երգէ, բանաստեղծական խանդին և թռիչին միացուցած գեղեցիկ խրատներ և իմաստասիրական խորհուրդներ: Բնագիրը ոտանաւոր է, մեծալիւրջ կոչուած չափով, 1910 տողերէ բաղկացած. իսկ հայերէնը՝ արձակ է, գրեթէ բառացի թարգմանութիւն մը, որ սակայն քերթողական ոգեւորիչ և գունեղ բան մ'ունի, հելլենականութեան հետ զուգած վայելուչ հայկաբանութիւն մը: Թարգմանուած է հաւանօրէն, Է-Թ դարուն, ըստ յօդուածազրին, որուն պատուով մը միայն կը գտնուէր Ս. Ղազարի ձեռագրատան մէջ, հազիւ 84 տող, որ Սուքրիին ուշադրութիւնը գրաւելով, համեմատեց զայն յոյն բնագրին հետ, և 1875 տարւոյ «Բազմաւէյ»-ին մէջ հրատարակեց, հակիրճ կենսագրական տեղեկութեամբ հեղինակին, հմտալից ծանօթութիւններով լուսարանած և ճշխարհացած:

Պիսիդէսի քերթուածին բաւական թուով տողեր կը գտնուէին նաեւ մեր ԺԳ դարուն նշանաւոր Վարդան վարդապետին Հնգամատենին մեկնութեան մէջ, ուրիշ Ս. Հարց և մեկնիչներու վկայութեանց հետ, ինչ-

պէս կը յիշէ Սուքրին: Սակայն այդ տողերը, կ'աւելցնէ ան, չունին այն ճշգրտութիւնը բնագրին հետ և ոչ ալ լեզուի վայելչութիւնը, որոնք կ'երեւին իր հրատարակած տողերուն մէջ, ինչպէս կ'ապացուցանէ օրինակներով: Հետեւաբար, կարելի չէ որ Վարդան վարդապետ այդ տողերը առած ըլլայ հին հայ թարգմանութենէն, որ գուցէ ծանօթ ալ չէր իրեն, և ինքը թարգմաներ է զանոնք ուղղակի յոյն բնագրէն:

Աւելորդ է ըսել՝ թէ Սուքրին հրատարակութիւնը և գեղեցիկ յօդուածը, մանաւանդ անոր փափաքը և յորդորը, «որ եթէ այլք գտնեն անոր պակասները ու ամբողջացնեն իրենց մատենադարանաց միջէն, հրատարակեն յօգուտ հայ բանասիրաց», մեծապէս շահագորգեցին հայ բանասէրները: որով յետ լուրջ և երկար խուզարկութեանց ձեռագրիներուն մէջ, ի վերջոյ գտնուեցաւ Պիսիդէսի քերթուածին ամբողջական հայ թարգմանութիւնը՝ Պոլսոյ ջաղապարի Սնտոնեան Հարց մատենադարանին մէկ ձեռագրին մէջ, Հայոց ՌՃՊ (1701) թուականին գրուած: Նոյն գրչագրին մէջ կար նաեւ Ս. Բարսղի «Վեցօրեայ» ճառերուն լաւագոյն օրինակ մը, աւելի հին և ընտիր քան մեր ունեցածը: որուն վրայէն եղած է Ս. Ղազարի տպագրութիւնը, — և այսպէս, այդ ձեռագրին յայտնութեամբ՝ հայ բանասիրութիւնը երկու գրական թանկագին գանձերու տէր եղաւ: Յիշեալ Սնտոնեան Հարց՝ Միաբանութեան խնդրանքին վրայ՝ Վենետիկ ղրկեցին Պիսիդէսի գործին ամբողջական թարգմանութեան օրինակութիւնը, որ ըստ տեսաւ վանքիս տպարանէն 1900ին, արդեամբ Հ. Աթանաս Վ. Տիրոյեանին, որով Սուքրին յոյսը և փափաքն ալ իրականացաւ, իր մահուէն տասներեք տարի վերջը:

*
* *

Մինչ Ս. Բարսղի կը ծաղկէր Կապադովկիոյ մէջ իր հովուական եռանդուն գործօնեցութեամբ և պերճախօս քարոզչու-

թեամբ, միեւնոյն ժամանակ Հայաստանի մէջ ալ կը փայլէր Ներսէս Պարթեւ իր զարմանալի գործօնեցութեամբ, իր բարեկարգիչ հայ եկեղեցւոյ և ամուր նեցուկ արքունի գահին: Անոր երկու պատմիչները, — մին՝ գրեթէ ժամանակակից կամ ընչ յետոյ՝ Բիւզանդ, միւսը՝ բաւական դար վերջը՝ Մեսրոբ երէց, — իրենց բուն և խանդավառ հիացումէն մղուած՝ այնպիսի հրաշքներ և ղիւցազնական առաքինութիւններ և արարքներ կը պատմեն անոր մասին, որոնք ընդհանրապէս Ս. Բարսղի կ'ընծայուին: Սուքրին, 1877 տարւոյ «Բազմաւէյ»-ին մէջ, իրեն ուսումնասիրութեան նիւթ առած մեր Պարթեւ հայրապետին վարքը և գործերը, առանց անոր մեծութենէն բան մը նուազեցնելու, մատնանիշ կ'ընէ Բիւզանդին և Մեսրոբ երեցին՝ չափազանցութիւնները, որոնք աւելի ծրուող են անոնց ծայրայեղ ազգասիրութեան՝ քան թէ պատմական վրիպակներ: Այս առթիւ ցոյց կու տայ յօդուածագիրը իր հազուագիւտ հմտութիւնը և ձեռնհասութիւնը բանասիրական խնդիրներու, երբ խիստ քննութեան բովէ անցունելով յիշեալ պատմիչներուն տեղեկութիւնները, կը պատկերացնէ առջեւին իսկական դէմքը Ներսէս Պարթեւին, որ ոչ նուազ գեղեցիկ և ավիշեցուցիչ է իր անզուգական գործօնեցութեամբ քան Բարսղի կեսարացին:

Բիւզանդ և Մեսրոբ երէց, — երկուքին ալ գրութիւնները գերազանցօրէն շահեկան և հետաքրքրական՝ իրենց լեզուով, նիւթով և մանաւանդ պատմելու հրապուրիչ ոճով, — առիթ կու տան Սուքրին խուզարկելու անոնց աղբիւրները, անոնց ինքնութեան և գրութեան ժամանակին խնդիրները, իրարու հետ ունեցած աղերսը կամ առնչութիւնը և իրարմէ տարբերութիւնները: Անոնց հաւասար քննութեան կարօտ կէտեր կամ նախ՝ թէ ինչ վաւերականութիւն հասնուած գահնամակը կամ ցանկը հայ նախարարներուն, որ չի յիշատակուի ոչ Բիւզանդէն և ոչ ալ մեր հնագոյն պատմիչներէն, — երկրորդ՝ թէ ու-

կից առեր է Մեսրոբ երէց՝ Ս. Ներսիսի ձեռնադրութեան առթիւ՝ անոր դէպ ի կեսարիա ընկերացող մերձաւորապէս հարիւր իշխաններուն անունները, մինչ Բիւզանդ հազիւ ութ կամ տասը նախարար միայն կը յիշէ, — երրորդ՝ թէ ուր գտնուէ այն իրր երեսուն եպիսկոպոսներու ցանկը՝ իրենց անուններով, թեմերով, եւն., որոնց մասին ո՛ր և է ակնարկ չի կայ Բիւզանդի մէջ: Սոյն և նման խնդիրներուն քննելի կողմերը չեն վրիպած սրաւրու քննադատ Սուքրին գրչէն, որոնց միտ և քննադատ Սուքրին գրչէն, որոնց մասին առժամ հակիրճ տեսութիւններ միայն կ'ընէ, նիւթէն և տեղէն դուրս ըլլալով, և ապագային կը թողու անոնց լուրջ ուսումնասիրութիւնը: Չանց ընելով հոս յօդուածին այն մասերը, որոնց մէջ կը խօսուի ընդարձակօրէն մեզի ծանօթ դէպքերուն վրայ, — ինչպէս են՝ Ս. Ներսիսի կաթողիկոսանալուն պարագաները, անոր կատարած նիւթական, բարոյական, քաղաքական և մանաւանդ եկեղեցական բարեկարգութիւնները, որոնցմով Հայաստան ծաղկեալ դրախտ մը դարձաւ, — և ասոր հակառակ, Արշակ և Պապ Թաւադրներուն գործած անլուր ոճիրները, սոսկալի խժոժութիւնները, եղբրական դէպքերը, ներքին պառակտումները, եւն., որոնք կարեւոր խոցեցին՝ մահացուցին այն մեծ հոգին, մինչեւ որ բռնամահ՝ թուանալից շիջուցին ազգիս այդ երկրորդ լուսաւորիչը, — այս բոլորը զանց ընելով՝ կ'անցնիմ անոնց, որ աւելի շահեկան և արժէքաւոր կ'ընեն այդ յօդուածը:

Սուքրին մի առ մի աչքէ անցունելով Ս. Բարսղի թուղթերը, կը քաղէ անոնցմէ այնպիսի հետաքրքրական տեղեկութիւններ, որոնք չափով մը կու գան փարատելու մեր Գ դարուն եկեղեցական և քաղաքական անձերուն և անցքերուն շուրջը պատող մթութիւնը, և նոր լոյս մը կը սփռեն անոնց վրայ, զոր կարելի չէ գտնել ուրիշ տեղ: Ս. Բարսղի յաճախ կը յիշէ իր թուղթերուն մէջ Չորեքադարեան Հայք (Τετράπολις Ἀρμενία) ըսուած կարեւոր թեմ մը, որ Փոքր Հայոց մէջ կը գտնուէր՝ իր

հոգեւոր իրաւասութեան տակ: Սուրբին կը բացատրէ մեզի, թէ փոքր Հայոց մէջ գտնուող երեք եպիսկոպոսանիստ քաղաքները, Սեբաստիա, Նիկիոյի, Սատաղիա և Գաղաթք Հայոց (Κολοσία Ἀρμενίας) կոչուածը, կը կազմէին հայաշատ կեդրոնները, որոնց մէջ գլխաւորն էր Սեբաստիա, և ատոնց միութիւնը կը կոչուէր Չորեքքաղաքեան Հայք: Սոյն քաղաքներու եպիսկոպոսները ընդհանրապէս ծագումով հայ էին, սակայն յոյն կրթութեամբ սնած ու մեծցած, անուամբ ալ յունացած, ինչպէս էին Պրոյերեսիոս (Պարոյր), Եւպիդիոս (Յուսիկ), Էւն.: Այդ եպիսկոպոսներէն ոմանք, — ինչպէս Եւլալիոս՝ Սեբաստիոյ առաջնորդը, Եւպիդիոս՝ Կոմանայի, Եւթիթիոս՝ Սատաղիոյ, Ատրիկէս (յոյնը Κρήτης կ'ըսէ), չորսն ալ հայազգի եպիսկոպոսներ, — մասնակցեցին Նիկիոյ Ս. Ժողովին: Եւթիթիոսէն վերջը Սատաղիոյ եպիսկոպոս եղաւ՝ Կիւրեղ, Κύριλλος Ἀρμενίας կոչուած, որուն դէմ ժողովուրդը զրգոտուած ըլլալով և ըմբոստացած, ստիպուեցաւ Ս. Բարսեղ անձամբ երթալ և հաշտեցնել զանոնք: Փոքր Հայոց մէջ յաճախ կը պատահէին այդպիսի գոտութիւնք և շփոթութիւնք, որուն համար հարկ կ'ըլլար Ս. Բարսեղի «կտրել՝ անցնիլ» ձեռն ժամանակ հայկական ձիւնապատ լեռները, խաղաղելու և բարեկարգելու համար հայ թեմերը», ինչպէս կը գրէ ան գանգատելով իր թուղթերուն մէջ: Սակայն շատ աւելի խիստ գանգատներ կը յայտնէ Սեբաստիոյ նշանաւոր Եւստաթիոս եպիսկոպոսին դէմ, որ պատմութեան մէջ կը ներկայանայ իբր ճարտար, գործօն և յաջողակ անձնաւորութիւն մը, բայց յեղեղով բարքով, ըմբոստ, անհանդարտ, որ ուր երթար՝ յուզում և շփոթութիւն առաջ կը բերէր, մերթ՝ ուղղափառութեան ջատագով, և մերթ՝ թիւր և մոլար վարդապետութեանց կուսակից և պաշտպան. երբեմն՝ չափազանց ճգնաւոր և խստակրօն, երբեմն ալ՝ թոյլ և սանձարձակ իր վարքին և գործերուն մէջ. փառասէր և կոռւարար, որ հազիւ յաջողելով ձեռք ձգել եպիսկոպոս

սութեան աստիճանը, սկսաւ մաքառիլ Ս. Բարսեղի դէմ խօսքով ու գրով, որ ստիպուեցաւ զինքը կտրել իր հաղորդութենէն, և մինչեւ անգամ Ս. Գրիգոր Նազիանզացին՝ հեզ ու ներողամիտ ի բնէ՝ չի քաշուիր կոչել զինքը «խուժադուժ հայ», անշուշտ Ս. Բարսեղին գրութիւններէն ազդուած, ինքը ուղղակի անոր հետ ո՛ր և է առնչութիւն չունենալով: Սովորաւ և Սողոմոնոս եկեղեցական պատմիչները կը գովեն Եւստաթիոս Սեբաստացին, իբր հանձարեղ, կարող և գործունեայ անձնաւորութիւն մը, բայց կը պարսաւեն անոր նկարագրի՝ իբր ծայրայեղ ամէն բանի մէջ և փոփոխամիտ: Սուրբին ընդարձակօրէն կը պատմէ սոյն հայազգի Եւստաթիոս եպիսկոպոսին գործերը, հիմնուած Ս. Բարսեղի թուղթերուն և վերոյիշեալ երկու պատմիչներուն վկայութեանց վրայ, որոնցմէ կարելի է հետեցնել՝ թէ ան իրաւցնէ կարող, եզակի և փայլուն դէմք մը պիտի ըլլար, եթէ այնպիսի բուռն, ծայրայեղ և փոփոխամիտ նկարագրի տէր չըլլար, և իր կրօնական վարդապետութեանց մէջ տկար և կասկածելի կողմեր չունենար:

Յամին 372 Ս. Բարսեղ կարեւոր թուղթ մը գրելով իտալիոյ և Գաղղիոյ եպիսկոպոսներուն ուղղուած, անոր ստորագրող եպիսկոպոսներուն կարգին մէջ կը գտնուին հետեւեալ անունները, որոնք անտարակոյս հայ էին. 1) Խոսրով, 2) Նարսէս (մեր մեծն Ներսէսն արդեօք, այդ շրջանին չմիջողով ո՛չ Փոքր Հայոց և ո՛չ ալ Հայաստանի մէջ Ներսէս անունով ուրիշ եպիսկոպոս), 3) Յովսակէս (յունարէն գրուած իսաակիոս, իսակիս, զոր կարելի է կարգաւ Յուսիկ կամ իսահակ): Դարձեալ Ս. Բարսեղ՝ առ Եւսեբիոս Սասնացացոց եպիսկոպոսը գրած թուղթին մէջ՝ Փրոնտոն (Φρόντων) անունով անձի մը դէմ, որ փառասիրութեամբ ու դաւաճանելով իր ուղղափառ հաւատքին՝ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի, ու չկրնալով ժողովրդեան սիրտն և համակրութիւնը շարժիլ, «ատելի կը դառնայ բոլոր Հայաստանի» (κοινόν βδέλυγμα πᾶσις τῆς Ἀρμε-

νίας): Նոյնպէս ուրիշ թուղթի մը մէջ գանգատներ կը յայտնէ՝ Փաւստոս անունով անձի մը դէմ, որ ներկայանալով իրեն Πάππα իշխանի մը յանձնարարական գրով՝ որպէս զի եպիսկոպոս ձեռնադրէ զինքը, և մերժուելով իրմէ՝ կ'երթայ Անթիոս անունով միամիտ եպիսկոպոսէ մը կը ձեռնադրուի, և դառնալով Հայաստան՝ շփոթութեամբ և աղմուկով կը լեցնէ իր թեմը և երկիրը: Ոմանք այդ Πάππա բառը յատուկ անուն անելով՝ կը հասկնան Պապ իշխան մը, և ով կրնար ըլլալ այդ անձը՝ եթէ ոչ մեր Արշակ Բի որդին և զահաժառանգը, որ իրօք այդ տարիներուն (367-369) Բիւզանդական արքունիքը ապաստանած կամ պատանդ տարուած էր, և 369-370 ին Հայաստան կը դառնայ արքունի գահը բարձրանալու Տերենտիոս դուքսին ձեռքով: Սակայն Սուրբին՝ իբր յատուկ անուն չառնելով Πάππա, այլ լուի տիտղոս մը աստիճանի կամ պաշտօնի՝ կը թարգմանէ զայն Հայր, և կը հասկնայ անով հայ արքունիքին Ներքինապետը կամ Մարզպետը, որ իրապէս Հայր տիտղոսը կը կրէր: Իսկ այդ Փաւստոս եպիսկոպոսը՝ նոյն չի համարել Բիւզանդին յիշած երկու Փաւստոս եպիսկոպոսներուն հետ, որոնցմէ մին՝ արմիշէն, Ս. Ներսեսի սարկաւազ ձեռնադրուելուն առթիւ, իսկ միւսը՝ «էր ի տան Նորին (Ս. Ներսեսի) թելակալ», և ան կարելի էր որ մեր մեծ հայրապետը իրեն ան «թելակալ» անուանէր այդպիսի անարժան մէկը:

Սոյն յօդուածիս մէջ դարձեալ Սուրբին, շօշափելով հարեւանցի կերպով նոյն ժամանակներուն ինչ ինչ քաղաքական դէպքերը, տարբեր պարագաներով կը ներկայացնէ գանձը՝ յոյն աղբիւրներէ օգտուելով: Առնցմէ է, օրինակ իմն, մեր Արշակ Բ թագաւորին ամուսնութեան դէպքը յոյն Ողոմպիադա իշխանուհոյն հետ: Մեր պատմիչներէն՝ Բիւզանդ կ'ըսէ անոր մա-

(Շարունակելի)

սին, «ի կայսերական տոհմէն ազգաւ, զի անուն էր նորա Ողոմպի», — Խորենացին կ'ըսէ, «կոյս մի անուն Ողոմպիադա՝ յազգէ կայսեր», — իսկ Մեսրոբ երէց կ'ըսէ (չեմ գիտեր ուսկից առած), «քոյր թագաւորին Վաղեսի, որում անուն էր Ողոմպիա»: Սուրբ Սուրբին՝ Ամմիանոս Մարկեղիսոս լատին պատմիչէն առնելով՝ կը ճշդէ զայն, «Ողոմպիադա՝ դուստր Արլաբիոս իշխանին», զոր խոստացած էր Կոստանդիանոս Մեծն իր կրտսեր որդւոյն Կոստասի հետ ամուսնացնել, և յետոյ Կոստանդ կայսրը զինքը մեր Արշակ թագաւորին կին կու տայ՝ քաղաքական նպատակներով: Իսկ այդ Ողոմպի կամ Ողոմպիադա թագուհոյն մահուան մասին, մեր երեք վերոյիշեալ պատմիչներն ալ կը համաձայնին, իբր թէ Փառանձեմին ատելու թեան և նենգութեան զոհ եղած ըլլայ, հրամայելով Մըլմիկ անունով անարժան երեցի մը՝ որ Ս. Հաղորդութեան խորհրդոյն մէջ թոյն խառնէ և սպաննէ զինքը: Սուրբին անհաւատալի կ'երեւի այսպիսի սոսկալի ոճի մը, և Ս. Աթանասի առ Միայնացեալ ուղղած մէկ թուղթը յիշելով, — ուր կը մեղադրուի Կոստանդ կայսրը՝ իր Կոստաս եղբոր խոստացում իշխանուհին «բարբարոս» թագաւորի մը կին տալուն համար, — անոր յաջորդող խօսքերէն կը հետեցնէ թէ՛ Ողոմպի կամ Ողոմպիադա թագուհին զգուած հայ արքունիքին մէջ գործուած մեքենայութիւններէն և դարաններէն, թողած ըլլայ Հայաստանը և դարձած առ Կոստաս՝ իր նախկին խօսեալը:

Այսպիսի սուր տեսութիւններով և նուաճող տեղեկութիւններով կուռ և հոծ է յօդուածս, «Բագմավէպ»ին քսան էջերը զբաւած, որուն կարեւոր կէտերը և խնդիրները միայն կրցայ հոս ամփոփել քանի մ'էջերու մէջ: Կ'անցնիմ արդ անոր՝ հայ լեզուին և գրականութեան մասին գրած յօդուածներուն:

Հ. Յ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ